

İBNÜ'L-EŞTERKÛNÎ

(bk. EŞTERKÛNÎ).

İBNÜ'L-EZRAK el-FÂRİKÎ

(ابن الأزرقي)

Ahmed b. Yûsuf b. Ali
b. el-Ezrak el-Fârikî
(ö. 577/1181'den sonra)

Târîhu Meyyâfârikîn
ve *Âmid* adlı eserleriyle tanınan
Artuklu tarihçisi.

Kendi ifadesine göre 510 yılı Şevvalinde (Şubat 1117) Meyyâfârikîn'de (Silvan) doğdu; köklü bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Eserinde ailesi, çocukluk yılları ve milliyeti hakkında bilgi vermemiştir. Ancak dedesinin Hasankeyf'te (Hısınkeyfâ) bazı idarî görevlerde ve Diyarbekir valiliğinde bulunduğunu, ayrıca Sultan Melikşah'a gönderilen bir heyette yer aldığını yazmaktadır. Artuklular'ın Mardin kolunun kurucusu Necmeddin İlgazi döneminde doğan, onun halefleri Timurtaş Necmeddin Alpi ve II. Kutbüddin İlgazi dönemlerinde yaşayan İbnü'l-Ezrak kronolojik düzen içinde tertiplemediği eserinde Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerine yaptığı gezileri, bulunduğu görevleri, tanıştığı halife, sultan, emîr, vezir, kadî gibi önemli kişileri, gördüğü tarihî binaları ve şahit olduğu hadiseleri ayrıntılı biçimde anlatmış, bu arada hayatıyla ilgili bilgiler de vermiştir; hakkında bilenlerin hemen tamamı kendi yazdıklarından ibarettir.

İbnü'l-Ezrak, 529 (1134-35) yılında çalışmak için Meyyâfârikîn'den Mardin'e gitti ve ilk defa Timurtaş'ın idaresinde görev aldı. 531'de (1136) el-Cezîre ve Nusaybin'e gitti; Nusaybin'de Atabeg İmâdüddin Zengî'yi gördüğünü ve orada birkaç gün kaldıktan sonra Meyyâfârikîn'e döndüğünü söyler. 533'ün (1139) sonlarına doğru bulunduğu Âmid'den Bağdat'a doğru yola çıktı ve birkaç ayda şehre ulaştı. Orada kaldığı altı ay içerisinde vezirliğe getirilen Hâce İzzülmülk'ün Halife Muktefi-Liemrillâh'a biatı ve Sultan Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın Halife Muktefi'nin kızı, halifenin de sultanın kız kardeşiyle evlenme törenlerine katıldı. Bu altı aylık sürede Ebû'l-Muzaffer İbnü's-Şehrezûrî el-Attâr, Mevhub b. Ahmed el-Cevâlikî ve Şeyh Abdülvehhâb Enmâtî gibi hocaların Kur'an, hadis, fıkıh, ferâiz, nahiv ve ede-

biyat derslerine devam etti; ayrıca Kutbüddin el-Abbâd'ın vaazlarını dinledi ve ondan çok faydalandı. Bu arada şehirdeki tarihî yapıları dolaştı ve Selmân-ı Fârisî'nin kabrini ziyaret için Medâin'e gitti. İbnü'l-Ezrak'ın Bağdat'ta geçirdiği bu günler tarihî hadiselerin sebeplerini araştırması bakımından da çok yararlı olmuştur. Abbâsî halifelerinin fırsat yakaladıkça Selçuklu sultanlarına karşı mücadeleye girmeleri, halkı ve İslâm dünyasını huzursuz eden en önemli olaylardan biriydi ve beş yıl kadar önce Halife Müstercid-Bilâh'ın Sultan Mes'ûd'a karşı başlattığı hareketin kötü sonuçları henüz hâfizalardan silinmiş değildi. Bir tarihçi olarak olayın iç yüzünü araştırmak isteyen İbnü'l-Ezrak bu konuda, halifenin meclisinde bulunan ve savaşa da katılan Saîd Müeyyedüddin İbnü'l-Enbârî ile görüştü ve ondan halifenin sultana karşı başlattığı hareketin sebebi hakkında ayrıntılı bilgi aldı. Böylece o dönemin haberlerini, olayları gören ve bizzat yaşayan kimselerin ağzından aktarmak suretiyle kitabında daha sağlıklı bilgiler vermiştir.

Bağdat'tan Meyyâfârikîn'e dönen İbnü'l-Ezrak daha sonra Âmid'de, Musul'da ve Timurtaş'ın kardeşi Şemsüddavle Süleyman'ın ölümü üzerine Meyyâfârikîn'i idaresine aldığı sırada (538/1143-44) Mardin'de bulundu. 543 (1148-49) yılında Meyyâfârikîn dışındaki vakıfların müfettişlik görevini yürütmekteydi. Atabeg Seyfeddin Gazi'nin ölümü üzerine (ö. 544/1149) Kādilkudât Kemâleddin eş-Şehrezûrî ve kardeşi Tâceddin'in, Atabeg İmâdüddin Zengî'nin oğlu Kutbüddin Mevdûd tarafından hapisten kurtarılma törenine şahit oldu. Daha sonra Kādilkudât Kemâleddin'e Ca'ber Kalesi kuşatmasında Atabeg İmâdüddin Zengî'nin nasıl şehid edildiğini sormuş ve anlattıklarını onun ağzından aktararak yazmıştır. Aynı yılın sonlarına doğru Timurtaş'ın Dârâ kuşatmasında hazır bulundu ve şehir düşünceye kadar onun karargâhında kaldı. 546'da (1151) Musul'dan Ahlat yoluyla Mardin'e döndü ve aynı yıl içinde ikinci defa Bağdat'a gitti. Ardından Meyyâfârikîn'e doğru yola çıktıysa da Tikrit'e geldiğinde sultanın ölüm haberini aldı ve oradan Musul'a geçti.

İbnü'l-Ezrak 548 (1153) yılında Tiflis seyahatine çıktı ve uzun bir süre Gürcü-Abhaz Kralı Dimitri'nin sarayında kaldı; ayrıca onun yetmiş günlük bir gezisine de katıldı. Eserinde Kral Dimitri'nin Tiflis'te oturan müslümanlara tanıdığı imkânla-

rı, kendi adlarına para basma, sultan ve halife adlarına hutbe okutma gibi isteklerini kabul ettiğini, semtlerinde domuz kesilip satılmasını yasakladığını anlatır ve onların bu gayri müslim hükümdardan gördükleri saygıyı Bağdat'ta bile bulamayacaklarını belirtir. Ayrıca kralın iyiliklerinden söz ederken onun bir cuma günü camiye geldiğini ve hayrat olarak 200 dinar verdiğini söyler. İbnü'l-Ezrak, Gürcistan ziyaretinden sonra 13 Cemâziyelevvel 549'da (26 Temmuz 1154) Ahlat'a, orada birkaç gün kaldıktan sonra da Erciş, Bargiri, Nişâbur, Hoy, Merend, Tebriz ve Zencan güzergâhıyla Rey'e gitti; ancak gezisi uzun sürmedi ve Ali b. Hamza el-Kisâî ile Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. Hasan'ın türbelerini ziyaret ettikten sonra aynı yoldan Meyyâfârikîn'e döndü.

558'de (1163) Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'ın kumandasındaki birleşik Türk güçlerinin Gürcüler'i yenmesi üzerine Ahlat'a giden İbnü'l-Ezrak 300 öküz kurban edilerek kutlanan zafer şöleninde hazır bulunmuş ve eserinde bu töreni anlatmıştır. Dört yıl sonra Meyyâfârikîn'deki vakıfların müfettişliğine tayin edildi; ertesi yıl da Urfa, Menbic, Halep, Hama, Humus yoluyla Dimaşk'a giderek Kādilkudât Kemâleddin eş-Şehrezûrî ile görüştü ve oradaki vakıfların nâzirliğine getirildi. Dimaşk'ta bulunduğu sırada 22 Şevval 565 (9 Temmuz 1170) tarihinde meydana gelen büyük depreme şahit oldu. Eserinde bu deprem hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. 568'de (1172-73) üçüncü defa Bağdat'ta bulunan İbnü'l-Ezrak, 571 (1175-76) yılında birleşik Türk güçlerinin Gürcüler'e karşı kazandığı ikinci zafer üzerine tekrar Ahlat'a gitti. Vezir Muvaffak'ın ölümünden dolayı II. Sökmen'in büyük bir yas tuttuğunu, hatta bu sebeple şehrin pazarlarını üç gün kapattığını yazmıştır. Ahlat ziyareti İbnü'l-Ezrak'ın eserinde zikrettiği son yolculuğudur. Kitabın baş ve son kısımlarının bulunmaması, 572 (1176-77) yılına kadar getirdiği hadiselerin gerisinin olup olmadığı hakkında ve dolayısıyla müellifin vefat tarihini tesbit hususunda güçlük çıkarmaktadır. Ancak Dublin Chester Beatty Library'deki Gazzâlî'nin bir *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* yazmasının sonuna bizzat İbnü'l-Ezrak tarafından düşülen bir notta eseri iki defa okuduğu, bunlardan ikincisinde kendisi için bir nüsha kopya ettiği ve bunun yazımını 26 Safer 577 (11 Temmuz 1181) günü tamamladığı belirtilmekte, böylece bu bilgiden

söz konusu tarihten sonra öldüğü anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Ezrak'ın *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Târîhu'l-Fârikî)* adlı eserinin British Museum'da iki nüshası bulunmakta, 560 (1164-65) ve 572 (1176-77) tarihlerini taşıyan bu nüshalardan (Or., nr. 6310; Or., nr. 5803) ikincisinin daha ayrıntılı olduğu görülmektedir. Ayrıntılı nüshadan anlaşıldığına göre İbnü'l-Ezrak eserini üç ciltte tamamlamış, ancak I ve II. ciltler günümüze ulaşmamıştır. Bunların varlığını müellifin yer yer yaptığı atıflar ortaya koymakta, ayrıca bu atıflardan I. cildin yaratılıştan İslâmiyet'in zuhuru kadar olan zamanı, II. cildin Asr-ı saâdet'i kapsadığı öğrenilmektedir. Halen mevcut III. cilt Hulefâ-yi Râşidîn dönemiyle müellifin yaşadığı yıllar arasını içine almaktadır. İbnü'l-Ezrak, eserini hazırlarken Artuklular dönemine kadar olan devre için adlarını saydığı çeşitli eserlerden yararlanmış ve bütün bilgileri mutlaka bir kaynağa dayandırdığını belirtmiştir. Ancak tarih, coğrafya, hadis ve tefsir kitaplarından oluşan bu kaynaklardan faydalananrken onları olduğu gibi iktibas etmemiş, aldığı bilgileri kendi üslûbu içerisinde vermiştir. Kaynakları arasında Ahmed b. Ebû Tâhir Tayfûr'un *Târîhu Bağdâd'ı*, Ali b. Muhammed eş-Şimşâtî'nin *Kitâbü'l-Mevşıl'ı*, Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Evrâk'ı*, Garsünni'me'nin *Uyûn'ü't-tevârîh'ı*, İbn Kuteybe'nin *Uyûn'ü'l-aḥbâr ve Kitâbü'l-Ma'ârif'ı*, İbn Şecere'nin *Târîh'ı*, Dîneverî'nin *el-Aḥbâr'ı* ve Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-büldân'ı*, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Eḡânî'si* ve İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-me-mâlik'i* önemli yer tutmaktadır. Artuklular dönemini ise güncel belgelere, şahsi müşahedelerine ve hadiselerle bizzat şahit olan kişilerin ifadelerine dayanarak yazmıştır. Bu arada doğum yeri olan Meyyâfârikîn'in kuruluşu ve adının kökeni konularını, oradaki eski kraliyet kilisesinde bulunan Süryânice-et-Teş'îs adlı bir kitaptan aldığını ve bir hristiyanın onu kendisi için Arapça'ya çevirdiğini ifade eder. İbnü'l-Ezrak, kendisinden önceki yıllara ait olayları diğer tarihçilere göre çok kısa anlatmıştır. Ancak bu durum kitabın temel kaynak olma özelliğini etkilememektedir; çünkü mufassal tarihlerde bulunmayan ve tarihî açıdan büyük önem taşıyan birçok olay yalnız onda yer almaktadır.

Mardin ve Meyyâfârikîn'de hüküm süren Artuklular için tek orijinal kaynak olan

eser el-Cezîre, Selçuklu ve Haçlı tarihleri üzerine çalışan araştırmacıların mutlaka başvurmaları gereken ana kaynaklardan biridir. İlgazi ve Timurtaş devrini tasvir ederken anlattığı Doğu Anadolu'da Türkmen gücünün yükselişi İran ve Irak'ta Selçuklular'ın genişlemesine ışık tutar. Haçlı dönemi tarihçilerine İlgazi, İmâdüddin Zengî ve Nûreddin Mahmud Zengî devirleri için önemli bilgiler verir. Ayrıca Müsterşid-Billâh, Râşid-Billâh ve Muktefi-Liemrillâh dönemleri Abbâsî-Selçuklu ilişkileri açısından da dikkate değer açıklamalarda bulunur. Bu kitabıyla İbnü'l-Ezrak, Azîmî ve İbnü'l-Kalânîsi ile VII-VIII. (XIII-XIV.) yüzyıl tarihçileri arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Eser daha sonra yazılmış kitaplarla karşılaştırıldığında birçok müellifin bazıları adını zikretmek-sizin- ondan önemli ölçüde yararlandığı ve iktibaslar yaptığı görülür; İbn Hallikân, Sibt İbnü'l-Cevzî, İzzeddin İbn Şeddâd, İbn Vâsıl, Nâsirüddin İbnü'l-Furât, İbn Tağrıberdî, İzzeddin İbnü'l-Esîr ve Yâkût el-Hamevî bunların başlıcalarıdır. Ancak kitap, tarih ilmi açısından büyük bir değer taşımakla birlikte kaleme alındığı dil açısından tenkitlere mâruz kalmıştır. Çünkü bölgede konuşulan Türkçe ve Kürtçe'nin etkisinde kalmış halk Arapça'sı ile yazılmıştır ve ayrıca çeşitli gramer hataları içermektedir.

Eserin varlığını ilim âlemine ilk duyuran Ferdinand Wüstenfeld'dir (*Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, Göttingen 1882, s. 89, dipnot 256). Daha sonra kitabın Mervânîler'le ilgili bölümünü Henry Frederick Amedroz İngilizce'ye çevirmiş (*JRAS*[1903], s. 123-154), Bedevî Abdüllatif Avad *Târîhu'l-Fârikî* adıyla yayımlamış (Kahire 1959) ve Mehmet Emin Bozarslan da *Mervânî Kürtleri Tarihi* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1985). Ahmet Savran, Artuklular'la ilgili bölümü *A Critical Edition of the Artukid Section in Târîkh Meyyâfârikîn wa Âmid* adıyla (Erzurum 1987), Carole Hillenbrand da aynı bölümün İlgazi ve Timurtaş dönemleriyle ilgili kısmını İngilizce tercümesiyle birlikte *A Muslim Principality in Crusader Times* adı altında (İstanbul 1990) yayımlamıştır. Azerbaycan tarihiyle ilgili kısımlar ise Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından Rusça'ya çevrilmiştir ("İz İstori'i Mayyafarikina", *Trudi Instituta Istori'i Akademii Nauk Azerb. SSR*, sy. 2 [Bakü 1957]). Şâkir Mustafa kitabın tamamını neşre hazırladığını söylemektedir (*et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'erriḥûn*, II, 130).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959, neşreden giriş, s. 1-47; a.e. (nşr. Ahmet Savran), Erzurum 1987, neşreden giriş, s. 51-80; İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 8; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, bk. İndeks; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 569-570; Cl. Cahen, *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la Principauté Franque d'Antioche*, Paris 1940, s. 46-47; N. Elisséef, *Nûr ad-Din un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-569/1118-1174)*, Damas 1967, I, 18-20; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'erriḥûn*, Beyrut 1979, II, 130; İmâdüddin Hafîl, *el-'İmârâtü'l-'Artukıyye fi'l-Cezîre ve's-Şâm*, Beyrut 1400/1980, s. 27; C. Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times, The Early Artukid State*, İstanbul 1990, s. 1-25; a.mlf., "Some Medieval Islamic Approaches to Source Material, The Evidence of a 12th Century Chronicle", *Oriens*, XXVII-XXVIII (1981), s. 197-225; Ali Sevim, "Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid'in Yayını Münasebetiyle", *TTK Bildiriler*, VI (1967), s. 172-192; Ahmet Savran, "General Information on Two Manuscripts of Târîkh Mayyâfârikîn wa Âmid", *DDL*, II (1977), s. 245-256; a.mlf., "İbnü'l-Ezrak, Hayatı, Eserleri ve Kaynakları", *EFAD*, sy. 8 (1978), s. 95-107; a.mlf., "İbnü'l-Azrak'a Göre Artuklular'ın Soy Kütüğü", a.e., sy. 13 (1985), s. 321-334; Chase F. Robinson, "İbn al-Azraq, his Ta'rikh Mayyâfârikîn and Early Islam", *JRAS*, VI/1 (1996), s. 7-27; Meccüddin Keyvânî, "İbn Ezrak", *DMBİ*, II, 722-726.

AHMET SAVRAN

İBNÜ'L-EZRAK el-GİRNÂTÎ (ابن الأزرق الغرناطي)

Ebû Abdillâh Şemsüddîn
Muhammed b. Alî b. Muhammed
el-Esbahî el-Mâlekî el-Gîrnâtî
(ö. 896/1491)

Bedâ'î'u's-silk adlı
siyasete dair eseriyile tanınan
Mâlikî fakihi.

832 (1429) yılında Mâleka'da (Malaga) doğdu. Ailesi hakkında bilgi bulunmadığı gibi ailesinin ve kendisinin Ezrak veya İbnü'l-Ezrak lakabını niçin aldığı da bilinmemektedir. İbnü'l-Ezrak Mâleka'da yetişti. Kur'an'ı ezberledikten sonra Muhammed b. Ebû Bekir b. Manzûr, Muhammed b. Ebû Tâhir el-Fihri gibi hocalardan kıraat, Arapça, fıkıh, ferâiz ve hesap öğrendi. Ardından Gîrnata'ya (Granada) giderek müftü İbrâhim b. Ahmed b. Fütûh, Kâdılcemâa Ebû Yahyâ İbn Âsım, Muhammed b. Yûsuf el-Mevvâk, Muhammed b. Zekerıyyâ b. Cübeyr el-Yahsubî gibi âlimlerden nahiv, edebiyat, fıkıh, kelâm, fıkıh usulü ve mantık dersleri aldı. Daha sonra Fas, Tilimsân ve Tunus'a geçerek birçok hocadan faydalandı.

Tahsilini tamamlayıp Mâleka'ya dönen İbnü'l-Ezrak, Nasrîler Devleti Sultanı Mûs-